

Juri Lotmani kolmainsus

Juri Lotman. Mida inimesed õpivad. (Eesti mõttelugu 163.) Koostajad Silvi Salupere ja Peeter Torop. Tartu: Ilmamaa, 2022. 383 lk.

Nii nagu kristluse substantsiks on ilmutuslik kolmainsus Isa, Poeg ja Püha Vaim, nõnda on Eesti XX sajandi ühe kuulsama humanitaarteadlase ja õpetlase Juri Lotmani (1922–1993) mõttelooringu eestikeelse kompendiumi struktuurseks aluseks kolmainsus: Teadmine, Mälu ja Südametunnistus. Koostajad Silvi Salupere ja Peeter Torop, mõlemad Juri Lotmani mantlipärijad, on Lotmani varem ilmunud (erandiks „Surm kui süžee probleem”) artiklitest-esseedest esinduslikku ja tunnuslikku valikut tehes lähtunud Lotmani 1990. aastal gümnasistidele peetud loengus väljendatud mõttest: „Mida inimesed õpivad? Inimesed õpivad Teadmist, inimesed õpivad Mälu, inimesed õpivad Südametunnistust. Need on kolm õppeainet, mis on hädavajalikud igas koolis, ja mis kõik sisalduvad kunstis. Kunst on oma olemuselt Mälu ja Südametunnistuse raamat. Me peame vaid õppima seda raamatut lugema.” (Lk 369)

Vaikimisi leiavad siin kinnitamist, kõrvuti avalikult manifesteeritud kohustusega õppida kunstiloomet kui Mälu ja Südametunnistuse raamatut, elukestva õppe kohustus ning õppimise ja kasvatuselahutamatu seos. Ei ole vähimatki kasu teadmistest, kui need jäävad mällu salvestamata, kaotades oma heuristilise toime. Neid kahte omakorda „valvab” kõlbeliste hinnangute kompleks (hea–halb, väarikas–vääritud, sobiv–sobimatu, süü- ja häbitunne, mõistmis- ja empaatiavõime jts), kusjuures see südametunnistusena võetav mõõtkava nõuab nii individuaalset kui

ka kollektiivset enesepeegeldust, koguni süvaanalüüsi, ning on tingitud või mõjutatud kultuurist (*resp.* tavadest ja traditsioonist).

Lotmani kolmainsus on võetud aluseks ka raamatu ülesehitusel. Teose osad kordavad kolmainsuse tahke ja lugemisel avaneb nende tinglik eraldatus. Tuumakas järelsõnas (lk 361–377) esitab Peeter Torop oma õpetaja ja hilisema kolleegi biograafilise ning loomingulise kujunemisloo, keskendudes raamatu osade iseloomustamisele, küsimustele Lotmani kultuurisemiootika kuulumisest eesti mõttelukku ning Lotmani kreedona võetava eetose olemusest. Eetost tuleb siinkohal mõista juba antiigis kujunenud algupärase tähenduses.¹ Toropki jälgib Lotmani eetost – võrreldav kristluse substantsiga kolmainsuses – selle kujunemisloos ning avaldumises õpetlasena.

Torop kirjutab: „Eesti oli [43 aastat] Lotmani eluilm, kuid tema intellektuaalsete otsingute kultuuriilmaks jäi siiski vene kultuur. Eesti mõttelooga seob teda eriline eetos. Selles ühilduvad ka eestlasi õpetava õppejõu eetos ning oma eelkäijaid ja kolleege austava ja uute teadmiste loomisel tsensuurseid kitsendusi eirava teadlase eetos. [---] Silmapaistva teadlase ning sõltumatu intellektuaalina sai temast paljudele eeskujuks ning eesti humanitaariale uute impulsside andja.” (Lk 361)

¹ „[---] eetos ei tähista inimest kui tervikut kogu tema individuaalsuses ja iseärasustes, vaid üht osa, mida me võime nimetada tinglikult eetiliseks 'minaks'. Nii viisi vaadatuna on eetos nagu stiliseeritud või abstrahereeritud kujutis, mis mõneti läheneb inimtüübi mõistetele, omaduste kogum, mis on vajalik teatud tegevuste jaoks.” (A. Lill, Mis on eetos? – Tõttõelda. Ettekandeid seminaridelt „Keel ja filosoofia” (Madsa 2002) ning „Millest kõneldakse siis, kui kõneldakse eesti filosoofiast” (Valgemetsa 2000). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, lk 59–60.) Eetose mõiste ajalugu jälgides rõhutab Lill selle seotust tahtega ning omandamist toimimise käigus (samas, lk 58, 61).

Eraldaksingi tinglikult Toropi Lotmani-iseloomustusest lähemaks vaatluksiks vene kultuuri kui Lotmani kultuuri-ilm ja Lotmani kui uute impulsside andja. Alustan viimasest. Kuulun ka ise nende eesti humanitaaride hulka, kes ahmis endasse 1960. aastate lõpust alates, ülikooliõpinguid alustades, ning kaks järgnevat kümnendit semiootika kogumikke „Töid märgisüsteemide alalt”²

Lotmani fenomen, mida tunnuslikult ilmestab käesolev kogumik, seisneb inspiratsioonilikkuses. Teadlasena on ta romantik, ühtaegu valgustaja ning avastaja. Seda on tõdenud paljud Lotmani kaasaegsed, aga ka tema mõttelooringu hilisemad lugejad-kasutajad. Seejuures tuleb rõhutada, et inspiratsioon pole n-ö õhust võetud äkiline, ilmutuslik sähvatus, vaid mõtlemise loogikale allutatud heuristilise tõdemuseni jõudmine. Lotmani käsitlused, k.a käesolev teos, nõuavad huvi ja küsimustega laetud sisenemist, lastes end seejärel kanda kõneleja mõttelennust, näidetest ning sageli moraalsete žestidega ümbritsetud järeldustest.

Just nimelt, Lotmani artiklid on esmajoones auditooriumi kõnetused, millest hiljem on arendatud-kujundatud tervik-

² Olin üks esimestest, kes hakkas 1980. aastate algul tõlkima Juri Lotmani kultuurisemiootilisi artikleid eesti keelde, millest koostöös Pärt Liase ning Inta Somsiga sai esimene Lotmani eestikeelne semiootikakogumik „Kultuurisemiootika. Tekst – kirjandus – kultuur” (1990). Olen hiljemgi kasutanud Lotmani kultuurisemiootilist mõistevara ning lähenemisi viisi eesti kirjandust ja kultuuri uurivates kirjutistes, näiteks „Tuikav tekst: Sissejuhatusteksti ontoloogiasse”, „Eesti rahvuslus semiootilisest aspektist”, „Laulupidu kui Eesti kultuuri tüvitekst”, „Tsenter ja perifeeria eesti kirjanduskultuuris”, „Kirjandusloo semiootika poole”, „Tsensuur kui kontekst”, „Stseen ja kaader. Aja- ja tekstisemiootiline aspekt” – kõik kogumikus: **R. Veidemann**, Tuikav tekst. Artikleid ja esseid eesti kirjandusest ja kultuurist 2000–2005. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006.

käsitlus. Tõsi, on olemas ka monograafia te Lotman: „Aleksandr Sergejevitš Puškin. Kirjaniku biograafia” (1981, e k 1986, tlk Piret Lotman), „Kunstilise teksti struktuur” (1970, e k 2006, tlk Pärt Lias), „Filmsmiootika” (1973, e k 2004, tlk Elen Lotman). Kuid siiski domineerib loengute ja vestluste fragmentide Lotman. Meenutagem, et Lotmani raamatukujuline teadlase debüüt leidiski aset 1964. aastal „Loengutena struktuuralsest poeetikast” („Лекции по структуральной поэтике”). Meenutagu sedagi, et siin arvustatava teose pealkiri ja kompositsioon pärinevad loengust. Autobiograafilistes „Mitte-memuaarides”, mis moodustavad sissejuhatava osa Juri Lotmani poja Mihhail Lotmani koostatud koguteoses „Jalutuskäigud Lotmaniga” (2010), tunnistab õpetlane, et loengu käigus oli ta „võimeline jõudma põhimõtteliselt uute ideedeni ja et õppetöö lõppedes olid tekkinud uued”, talle varem tundmatud ning oma heuristilisuses lausa tiivustavad kontseptsioonid.³

Võtaks mitu lehekülge, loetlemaks inspireerivaid ja heuristilisi mõisteid, määratlusi ja arutluskäike, mida käesolev kogumik pakub isegi sellisel kokkusurutud, Lotmani loomingu sünopsisena mõjuval kujul. Kolmest tähtsamast kontseptist esimene on seotud kultuuri kui kollektiivse intellektiga („Kultuuri fenomen”), milles kultuurimälu ei toimi üksnes salvestaja, vaid ka võimendina. Teine kontsept seostub „tekstide teksti” ja „kultuuride kultuuri” ehk semiosfääriga. Juba ainuüksi semiosfääri mõiste leiutamine ning lahti seletamine (kogumikus artikkel „Semiosfäärist”) on kindlustanud Lotmanile humanitaaria ajaloos püsiva koha. Kolmas kontsept seostub kultuuris, aga ka laiemalt ühiskonnaelus ja ajaloos aset leidvate protsesside dünaamikaga, evolutsiooni-

³ Jalutuskäigud Lotmaniga. (Bibliotheca Lotmaniana.) Koost M. Lotman. Tallinn: TLU Press, 2010, lk 95–96.

lise ja plahvatusliku arengu iseärasustega. Protsessides aeg-ajalt aset leidvate plahvatuslike lahknemispunktide ning nendega kaasneva ennustatavuse-ennustamatuse problemaatika käsitlemiseks laenas Lotman teoreetilise mudeli vene päritolu Belgia füsikokeemikult, Nobeli laureaadilt Ilya Prigogine'ilt (1917–2003).

Siinkohal ongi sobiv hetk iseloomustada Lotmani suhet vene kultuurilimaga, mis, nagu Torop osutab, oli Lotmanile tema intellektuaalsete otsingute keskkonnaks. Jah, näited oma väidetele ja järeldustele ammutas Lotman vene kirjan- dusest ja aadlikultuurist, mille osaliseks substraadiks oli siiski Euroopa valgustus.⁴ Kuid Lotmani kultuurisemiootika enda metakeel (mõistevaras mitte küll järje- kindel) toetub Euroopa klassikalisele mõttetraditsioonile, eeskätt Immanuel Kantist lähtuval fenomenoloogilisele, subjekti tunnetuse võimalikkust ja piire tunnistavale maailmakäsitlusele ning tema moraalimõiste sisuks oleva hea tahte ja kohustuse analüüsile.⁵

Kuigi Lotmani järgi „sai inimkultuur alguse suurejoonelisest plahvatuses, võib-olla looduskatastroofist”, mille järel algas plahvatusjärgus saavutatu kinnistamine (lk 313) – siinkohal näeme Prigogine'i bifurkatsiooniteooria rakendust⁶ –, on

⁴ Vt **J. Lotman**, Vestlusi vene kultuurist. Vene aadli argielu ja traditsioonid 18. sajandil ja 19. sajandi algul. 1. Tlk K. Pruul. Tallinn: Tänapäev, 2003 (2., parandatud tr 2006);

J. Lotman, Vestlusi vene kultuurist. Vene aadli argielu ja traditsioonid 18. sajandil ja 19. sajandi algul. 2. Tlk K. Pruul. Tallinn: Tänapäev, 2006.

⁵ Vt ka **P. Lepik**, Universaalidest Juri Lotmani semiootika kontekstis = Universals in the context of Juri Lotman's semiotics = Об универсалиях в контексте семиотики Юрия Лотмана. (Tartu Semiootika Raamatu- kogu 6. Tartu Semiotics Library 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.

⁶ Artiklis „Kleio teelahkmel” kantakse Prigogine'i teoreetiline käsitlus bifurkatsiooni-

järgnevalt erinevate kultuuride arengus oma plahvatuslikud eripärad. Need sõltu- vad sellest, kas tegu on binaarse ehk di- hotoomse (kaheväärtuselise), piltlikult öeldes „ei või jaa”-kultuurisüsteemi või siis ternaarse ehk kolmeliikmelise, kolmandat võimalust või arenguteed avava kultuuriga.

„Binaarse struktuuriga vene kultuu- rile on omane täiesti teistsugune enese- hinnang,” väidab Lotman kogumiku eelviimases, aga siiski juba kokkuvõtvas artiklis „Järelduste asemel”, ja jätkab: „Isegi seal, kus empiirilised uuringud sedasta- vad paljutegurilist ja järjepidevalt kulgevat protsessi, puutume eneseteadvuse tasandil kokku ideega senise täielikust ning tingi- musteta hävitamisest ning uue apokalüpti- lisest sünnist.” (Lk 344)

Lotmani vene kultuuriilma käsituse elavaks, irooniliseks ning samal ajal kohu- tavaks kinnituseks saigi Tartus tema sajan- dat sünniaastapäeva tähistava konverentsi (25.–28. veebruar 2022) eel täiemahuliseks sõjaks vallandunud Venemaa agressioon Ukraina vastu, mis nende ridade kirjuta- misel on võtnud apokalüptilised mõõtmed, sh vene kultuuriilma enda saatuse suhtes.

Juri Lotman nägi seda ette, kui ta „Järel- duste asemel” lõpetas öhkörnast lootusest kantud sõnumiga: „Meie silme all Ida- ja Lääne-Euroopa suhetes toimuvad põhja- likud muutused annavad võib-olla võima- luse minna üle euroopalikule ternaarsele süsteemile ja loobuda ideaalist „lõhkuda vana maailm kuni selle alustaladeni, see- järel” aga ehitada tema varemetele uus. Selle võimaluse möödalaskmine oleks aja- looline katastroof.” (Lk 346)

REIN VEIDEMANN

punktist ja pöördumatustest protsessidest üle ajalooprotsessi kulule (lk 249–260, aga eriti lk 257–259). Vt ka plahvatushetke ennustamatuse olukorra üksikasjalikku kirjeldust artiklis „Surm kui süžee probleem” (lk 338).